

ORHON YAZITLARINDAKİ “BİLGE” TERİMİ ÜZERİNE

Y.Doç. Dr. Ahmet Kamil CİHAN*

Giriş

Bu yazıda, “bilge” terimi, Milattan sonra 726’da Tonyukuk, 732’de Kül Tigin ve 734’de Bilge Kağan adına dikilen yazıtlardan hareketle incelenmiştir. II. Göktürk Devletinin yönetici kadrosunca yazdırılan bu eserler, Moğolistan’daki eski Orhon ırmağının civarında buldukları için, Orhon yazıtları adıyla anılmışlardır. Birbirine yakın dönemlerde, birlikte icraatta bulunan insanlar tarafından yazıya aktarıldığından, bütünlük taşıdığı düşünülmüş ve beraber incelenmeleri faydalı görülmüştür. Bilgenin, oluşmuş bir anlama atıfta bulunduğu anlaşıldığından, başlıkta “terim” sözcüğü kullanılmıştır.

Yazıtlarda geçen bilge sözcüğünü, Necip Asım “alim”; “H. Namık Orkun “hakim, akıllı, bilgili”; Muharrem Ergin “bilgili, bilici”; Talat Tekin “akıllı”; İbrahim Kafesoğlu “tedbiri, ihtiyatlı ve ileri görüşlü”¹; Aydın Taneri “siyaset ve idârede hakim”² olarak karşılamışlardır. Fakat, yazıtlarda geçen “bilge”nin kavramsal çerçevesinin incelenmemiş olması, düşünce tarihimiz için bir boşluk ve eksiklik olarak görülmüş ve bizi, bu çalışmaya sevk etmiştir. Belli bir dönemdeki “bilge” fikrinin ortaya konmasının, düşünce tarihimizin bir boyutuna küçük de olsa katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Orhon Yazıtlarından çok daha önceleri, Mete döneminde “bilge” kavramının, devlet yönetimiyle ilgili kullanıldığı belirtilebilir. “Mete’nin kurduğu devlet teşkilatında, sol ve sağ bilgeliği diye ikili bir düzen vardı”³. Sol ve Sağ, yani Doğu ve Batı bölgelerinin başında bulunan yönetici, “bilge” unvanını kullanır ve doğu bilgisi veliaht olarak görüldü⁴. Göktürklerin, bu anlayışa sahip çıktıkları ve devam ettirdikleri söylenebilir. Söz gelişi, İltiş’in oğlu Mogilan, doğu bilgisi olarak görev yaptı ve sonra “Bilge Kağan” unvanıyla devletin başına geçti⁵.

*Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim üyesi.

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, 247-248.

² Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ankara 1978, 18.

³ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, İstanbul 1988, 662.

⁴ Ögel, 88; Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, 8.

⁵ Ögel, 129-130; Les Nikolayevič Gumilöv, *Eski Türkler*, Çeviren: D. Ahsen Batur, İstanbul 1999, 399. Bilge Kağan’ın asıl adını Mogilan olarak tespit edilmiştir.

Orhon yazıtlarında bilge sözcüğü, “Çinliler..., bilge kişi ilerletmezler imiş”⁶, “(onlar) bilge imiş, alp imiş”⁷, “Bilge Tonyukuk”⁸, “Bilge Kağan”⁹ örneklerinde olduğu gibi, vasıf veya unvan olarak kullanılmaktadır. “Bumin Kağan”, “İstemi Kağan”, “İlteriş Kağan”, “Bilge Kağan”, “Bilge Tonyukuk” ve “Tamgacı Oğuz Bilge”, yazıtlarda bilge olarak adı geçen kişilerdir. Bilge görülen bu kişilerin ortak özellikleri, devlet yönetiminin üst kademesinde bulunmuş olmaları; diğer bir ifadeyle, yönetim kadrosunda yer almalarıdır. Anlaşılan o ki, bilge, sadece doğu bölge yöneticisi için değil, belli nitelikleri taşıyan kişi veya yöneticiler için de kullanılmıştır. Nitekim Bumin ile İstemi, I. Göktürk devletini kurmuş iki devlet başkanı olup, öncesinde “bilgelik” konumunda bulunmamışlardır. Sahip oldukları nitelik ve başarılarından dolayı, “bilge” olarak anılmışlardır¹⁰. Benzer şekilde, Bilge Tonyukuk, müşavirlik ve vezirlik makamındaki başarısıyla, Tamgacı Oğuz Bilge de muhtemelen dış işlerindeki faaliyetleri sonucu “bilge” olarak anılmışlardır.

“Bilge” sözcüğünün, Orhon Yazıtlarında kadın erkek ayırımı yapılmadan kullanıldığı belirtilmelidir. Sözcüğü İlteriş Kağan’ın eşi, “İlbilge” olarak anılır. Kağan eşinin “devlet bilgisi” unvanını alması, görüş ve kararlarıyla devlet işlerine yardımcı olmasından olsa gerektir. Laszlo Rasonyi, “Gök Türk’lerde, Uygurlarda ve Sabirlerde, hükümdar eşinin devlet idâresinde, bazen önemli rolü olduğu bilinmektedir” derken bu hususa işaret eder¹¹. Kağan eşinin devlet işlerindeki yeri, Çin yıllıklarına da “Gök Türklerin gelenğinde Hatun, ordunun stratejilerini bilir”¹² şeklinde yansımıştır.

A- Özü ve Mahiyeti Bakımından Bilge

1- İlk ve en genel anlamıyla bilge, “ayırt etme” yeteneği gelişmiş kişidir. Doğruyu yanlıştan, gerçeği sahteden, özsel olanı ilintisel olandan ayırt etme, bilgenin ilk vasfı olmaktadır. Bilge Kağan, Çin’in dış politikasından söz ederken, özellikle bilgelere karşı takındıkları tutuma şöyle temas etmektedir: “...Çinliler, altını, gümüşü, ipeği ve ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları da yumuşak imiş. Tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp, uzaklarda yaşayan halkları, böylece (kendilerine) yaklaşıtırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş. İyi (ve) bilge

⁶ Kül Tigin, Güney, 6. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından yararlanırken Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988 adlı çalışma ile Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970 adlı çalışmaya başvurulmuştur.

⁷ Kül Tigin, Doğu, 3;

⁸ Tonyukuk, I. Taş, Batı 1. Tonyukuk yazıtından yararlanırken Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, ile H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994 adlı çalışmaya başvurulmuştur.

⁹ Kül Tigin, Güney, 1;

¹⁰ Kül Tigin, Doğu, 3; Bilge kağan Doğu, 4.

¹¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971, 57.

¹² Tsu-T’ung-Chien, C.182, s. 5698, Çeviren: Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler içinde*, Ankara 1995, s. 172.

kişileri, iyi (ve) alp kişileri ilerletmezler imiş"¹³. Bu metinde bilge, "iyi" sözcüğü ile yan yana kullanılmaktadır. Bununla, bilgenin yüksek değerlere sahip kişi olduğu kastedilmiş olabileceği gibi, bilgelik işini iyi, yani tam yapan kişi kastediliyor olması da muhtemeldir. Fakat, bizce önemli olan konu, Çinlilerin bilge kişileri için ilerletmek istemedikleridir. Öyle anlaşılıyor ki, bilge kişiler, içinde yaşadığı töre ve toplumla uyumlu, bu uyumu bozacak görüş, söz ve davranışı fark eden bilinçli insanlardır. Onlar, kendilerine ulaşan şeyi, gördükleri gibi değil, kendiliklerinde nasılsa öylece görürler; başkalarının etkisi altına girip, o yönde görüş geliştirmezler. Onlar, birçok konuda işin iç yüzüne vâkıf olurlar. Elbette, Çinliler, komşu ülkelerde, "bilge" kişileri ilerletmeyeceklerdir. Zira bilgelerin varlığı, Çinlilerin dış politikasına zarar vermektedir. Onlar, Çinlilerin gerçekleştirmek istediği asıl amacı fark etmekte ve gerekli tepkileri göstermektedirler. Şu halde, bilge, içinde bulunduğu toplumla, kültürle uyumlu, verdiği kararlarda dış tesirlerden etkilenmeyen, gerçek ile görünüşü, hâlis olan ile sahte olanı "ayırt eden" kişidir. Nitekim Bilge Tonyukuk, komşu devletlerin kendisi hakkında hazırladıkları istihbârat raporunda "bilge" vasfının kullanıldığını zikreder. Rapora göre "*kağanı alp, müşaviri (Tonyukuk) bilge imiş*"¹⁴. Bir diğer rapora göre, "*Bilge Tonyukuk ayıktır, kendi her şeyi anlar*"¹⁵. Bu iki alıntı da bilgenin aldatılmaz, kandırılmaz, ayırt etme yeteneği güçlü, seçkin ve bilinçli bir kişi olduğunu ifade etmektedir.

2- Bilge, tercih ve kararları isâbetli olan, seçimlerinde doğruyu bulan kişidir. Göktürk devletin ilk kurucuları olan Bumin Kağan ile İştemi Kağan tasvir edilirken, onlar hakkında yapılan şu niteleme, bu açıdan oldukça dikkat çekicidir: "*(Onlar) bilge kağanlar imiş, yiğit kağanlar imiş (emirleri altındaki) kumandanları da bilge imişler şüphesiz, yiğit imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti yönetip yasaları düzenlemişler*"¹⁶. Göktürk devletini ve halkını bir araya getirmede başarıya ulaşan bu iki kağan, "bilge" unvanıyla anılmaktadır. Ayrıca onlara yiğit/alp unvanı da verilmektedir. Onlar, hem olayların iç yüzünü bilen, hem de bilginin gereğine göre eylemde bulunan kişilerdir. Diğer taraftan, kendilerine yardımcı seçtikleri kişilerin unvanları da "bilge" ve "alp" olarak belirtilmektedir. Elbette, bilge kağan, seçimini bilgiye göre yapacak; bu yüzden, yanılmayacak, hata etmeyecek, yanına yardımcı olarak seçtiği kimselerin, bilge ve alp olmalarına dikkat edecektir. Onlara, idârî ve askerî görev verildiği için, işlerini tam yapabilecek kişi olmalarına dikkat edilecektir. Gerekteğinde, onlara danışılacak, görüşleri alınacak ve isâbetli olan görüşte karar kılınacaktır. Şu halde, bilge, bilgiye göre seçimde bulunur, isâbetli kararlar alır, kendi başına karar veremediği zaman başka bilgelere danışır. Bu noktada, Bilge Kağan'ın, "sur-

¹³ "edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş", Kül Tigin, Güney, 3-4.

¹⁴ Tonyukuk., I. Taş, Güney, 9; I. Taş, Doğu, 21.

¹⁵ Orkun, Tonyukuk, I. Taş, Şimal, 34. Bu cümleyi Muharrem Ergin farklı olarak şöyle aktarır: "Bilge Tonyukuk, kötüdür, kindardır ve şaşırır" Bk. Ergin, Tonyukuk, I. Taş Kuzey, 11.

¹⁶ "bilge kağan ermiş alp kağan ermiş buyruğu yeme bilge ermiş erinç alp ermiş ermiş erinç begleri yeme boduni yeme tüz ermiş", Kültigin, Doğu, 3; Bilge Kağan, Doğu, 4.

la çevrili bir şehir inşa etme" fikri ile "Buda ve Lao-tse mabedi yapma" fikrini, Bilge Tonyukuk ile müşavere etmesini, sonuçta bu fikirlerden vazgeçmesini¹⁷ hatırlamak uygun olur. Yine, eski bir atasözünü hatırlatmakta fayda vardır: "Azma^z yırçı, yanılmaz bilge, unutmaz ötügcü"¹⁸. Göktürkler'den sonraki dönemlerde yazıya geçen bu atasözüne göre, "bilge"nin temel vasfı "yanılmaz" oluşudur. Demek ki, bilge kişiden beklenen, görüş ve seçiminde hata yapmaması, yanılmaması, hemen her işinde hedefine ulaşması; bir sonuca ulaşamadığı takdirde, yanılmamak için başka bilgelerin yardımına başvurmasıdır. Bumin Kağan ile İştemi Kağan tarafından seçilen kumandanların "bilge" olarak belirtilmesi bir rastlantı değildir. Yönetim kadrosundaki bu ahenk, yönetilen halka da yansiyacak ve halk "barış ve uyum" içinde hayatını sürdürecektir. Zira, devletin kuruluşu ve devamı, bilge kağanlarca sağlanmaktadır. Aksi takdirde; kağanlar bilge değil de "bilgisiz" olursa, devlet de vatan da elden çıkar, halk da başkalarına kul olur. Nitekim bu durum, yazıtlarda "bilgisiz kağanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü kağanlar tahta oturmuş... Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu kağanını kaybedivermiş. (Bu yüzden) Çin halkına, bey olmaya layık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evladı da cariye oldu"¹⁹ şeklinde yer alır. Anlaşılabacağı üzere "bilgisiz kağan", hem devletin, hem de halkın felaketine sebep olmaktadır²⁰. Zira onun görüş ve seçimi, bilgiye göre değildir; bu yüzden, görüşleri, kararları ve davranışları hatalıdır.

3- Bilge, mânevî varlıklardan bilgi ve destek alan kişidir. Bunun en açık örneğini Bilge Tonyukuk'ta görmek mümkündür. İleriş, Tonyukuk'a bağımsızlık hareketine katılmasını teklif eder. Fakat önceki teşebbüsleri de bilen Tonyukuk, bağımsız devlet ve halk olma yolundaki isteğinde acele etmez, tedbirli davranır ve bir hayli düşünür. "Ondan sonra, Tanrı bilgi verdiği için kendim kağan kıldım" diyerek İleriş'in hareketine katılır²¹. Anlaşılabacağı üzere, Bilge Tonyukuk, harekete katılma sebebini "Tanrı'nın bilgi vermesine" bağlar. Fakat bilgi alış, tesadüfî olarak değil, düşünme fiilini takiben olmuştur. Düşünme fiili, Tanrı'dan bilgi alışını hazırlayan bir yatkınlık olarak görülebilir. Diğer bir örnek de İleriş Kağan'ın başarılarının Tanrı'nın "yarlığa"ması olarak görülmesidir. "Tanrı yarlıgadığı/buyurduğu/lutfettiği için devletliyi devletsiz bırakmış, kağanlıyı kağansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış..."²² Aşağıdaki metinde de "yarlıgama" işinin keyfiyeti kısmen açılmaktadır: "Yukarıda Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve suyu şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye babam İleriş Kağanı ve annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki. Babam kağan on yedi adamla baş kaldırmış... (Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, kağansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş

¹⁷ Ögel, 622-623; Rasonyi, 98; Gumilöv, 402-403, 425.

¹⁸ "Rehber, yoldan çıkmaz; bilge yanılmaz, şefaathçi unutmaz" anlamındaki bu atasözü Göktürk harfleriyle yazılmıştır. Bk. Orkun, II, 286-287

¹⁹ Kül Tigin, Doğu, 11; Bilge Kağan, Doğu, 39

²⁰ Kafesoğlu, 92-93.

²¹ Tonyukuk, I. Taş, Bath, 4-7.

²² Kül Tigin, Doğu, 15.

halkı, Türk örf ve adetlerini bırakmış halkı, atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış ve eğitmiş"²³. Bu metinde bizi ilgilendiren nokta, İltiş Kağan ile İlbilge Hatun'nun tepesinden tutulup yukarı çıkartılmasıdır. Bu işlem, Kül Tigin yazıtına göre mukaddes kabul edilen manevi varlıklar; Bilge Kağan yazıtında ise sadece Türk Tanrısı tarafından yapılmaktadır. İşte bu yüzden, yukarıya çekilme işlemi, maddî/fiziksel bir olay olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır²⁴. Kanaatimizce, yukarıya çekilme işlemi, manevî/metafiziksel boyutta cereyan eden bir yükseliştir; bilgisel veya zihinsel olarak gerçekleşmiş olmalıdır. Bilge Kağan, babasından ve annesinden söz ederken, onların, manevi varlıkların yardım ve desteğine, hatta bir tür bilgilendirilmeye mazhar olduğunu hissettirmektedir. Fakat bu mazhariyet, keyfi olarak değil, bir bütün olarak toplumu düşünen bilge kişinin hak ettiği bir durum olarak görülmelidir. Anlaşılan o ki, Bilge Kağan, liyakat ve yeterliliğin yanı sıra, başarı ve ilerlemenin, manevî varlıkların desteği ile gerçekleştiğine ve tamamlandığına inanmaktadır. Yazıtların bir çok yerinde de bu anlayışa rastlarız²⁵. Bizim için önemli olan, bilgenin, manevî varlıkların bilgi ve destek verdiği bir kişi olarak görülmesidir.

4- Bilge, azimli ve kararlı kişidir. Sözgelisi, Bumin Kağan ile İştemi Kağan'ın, bağımsız millet ve devlet olma yönündeki girişimleri ve bunda başarılı olmaları²⁶; Tonyukuk'un, düzenlenen seferlerde gösterdiği kararlılık²⁷; komşu devletlerle olan ilişkilerde istediği sonucu alıncaya kadar Bilge Kağan'ın yapmış olduğu savaşlar²⁸, bilgenin bu yönünü gösteren birkaç örnektir. Bilge kağanların gündüz oturmayıp gece uyumaması, azı çok, yoksulu zengin yapma yolundaki çabaları²⁹, Tonyukuk'un kızıl kanını dökerek, kara terini koşturarak onlarla birlikte çalışması³⁰, azim ve kararlığın somut göstergeleridir.

5- Bilge, olayları ve varlıkları ait oldukları yerde görür ve duygularına hâkim olur. Bağımsız devlet özlemi duyan Tonyukuk'un, İltiş'in hareketine körü körüne aulmayıp, duygularına hâkim olması ve ihtiyatlı tavır göstermesi buna örnek olarak görülebilir. Bir başka örnek de Kültigin'in ölümü karşısında Bilge Kağan'ın göstermiş olduğu tavırdır. Bilge Kağan'ın, görür gözü görmez, bilir biligi bilmez gibi olur, derin düşüncelere dalar, yas tutar. Fakat şu da bir hakikattir ki, "*zamanı Tanrı yaşar, kişiöglü hep ölümlü türemiştir*"³¹. O halde yapılacak şey, bunu sükûnetle kabul etmektir. Elbette, bilge,

²³ "türük tengrisi türük ıduk yiri subı ança etmiş türük bodun yook bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kanım iltiş kaganıg ögüm ilbilge katunug tengri töpesinte tutup yügerü kötürmiş". Kültigin, Doğu, 11; Bilge Kağan, Doğu, 41

²⁴ J. P. Roux'ya göre, bu ifade, eski Türklerin adeti olarak kağan olan kişinin keçe üzerine konulup yukarı kaldırılmasıyla ilgilidir. Fakat metnin devamı ve yazıtta hakim olan anlayış, buna fazla ihtimal vermemektedir. Bk. Roux, "Ortaçağ Türk kadını", Erdem Dergisi, Cilt: V, Sayı: 13, Ocak 1989.

²⁵ Kül Tigin, Güney, 9; Doğu, 12; Doğu, 29; Bilge Kağan, Kuzey, 7; Doğu, 10, 21.

²⁶ Kül Tigin, Doğu, 1-4; Bilge Kağan, Doğu, 10-14.

²⁷ Tonyukuk, I. Taş, Güney, 8.

²⁸ Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtının birçok yerinde bu husus vurgulanır.

²⁹ Tonyukuk, II. Taş, Doğu, 1-2; Kül Tigin, Doğu, 26-27.

³⁰ (Ergin) Tonyukuk, II. Taş, Doğu, 2-3.

³¹ Kül Tigin, Kuzey, 10.

duyguları olan bir insandır. Duygulanmak, insanın temel yönlerinden biridir. Fakat, kendini duyguların etkisine ve yönetimine bırakmak, bilgenin tavrı değildir. O duygularıyla değil, bilgiyle varolmayı tercih eder ve her şeye, layık olduğu değeri verir ve onu ait olduğu yerde görür.

6- Bilge iknâ yeteneği yüksek olan bir kişidir. Bunun en açık örneğini Tonyukuk'ta görürüz. Yapılan bir seferde, karşı tarafın asker sayısının çok fazla olması, beyleri, geri dönme düşüncesine sevk eder. Bunun üzerine Tonyukuk, başarının kemiyetle değil, keyfiyetle ilgili olduğuna dair bir konuşma yapar ve beyleri iknâ eder. Sonuçta, karşı tarafın birçok askeri ve komutanları öldürülür, kağanı tutsak edilir. Bu başarı, karşı çıkan diğer kabilelerin de itâat altına alınmasını sağlar. Şayet, Tonyukuk, durumu iyi göremeyip, beylerin düşüncelerine kendini bıraksaydı, belki de İleriş'in hareketi yarım kalabilirdi. Bu örnek, bilgenin isâbetli karar alıp, onda sebat ettiğini gösterdiği gibi, iknâ yeteneğinin yüksek olduğunu da gösterir. Anıt taşlardaki edebî üslûbu da iknâ yeteneklerinin somutlaşmış örneği olarak görebiliriz. İknâ yeteneğinin yüksek olması, eğitim açısından oldukça önemlidir. Zira, eğitici hangi vasıfları taşıyorsa, eğitilene onları aşılacaktır. Eğitici kağan olursa, o, halkına sahip olduğu değerleri verecektir. Bu yüzden bilge kağanlar, bilgelik ve alplik değerlerini, iknâ yetenekleriyle halka aşılacak, bunun sonucu toplumda barış ve uyum egemen olacak; bilgisiz kağanlar ise bilgisizliği ve yanlışlığı halkına aşılacak, bunun sonucu toplum, ilsiz, kağansız ve vatansız kalacaktır.

7) Bilge vefâlidir. O, kazanılan iyi ve güzel şeylere sahip çıkar, onları korur, gelişmeleri için çaba sarf eder, hâtıralarını yok etmez, onları canlı ve ayakta tutar. İşte bu kişiliği, Bilge Kağan'da açıkça buluruz. O, kardeşi ve iki Şad'ı ile birlikte, babasının ve amcasının kazandığı halkı ve devleti korumak ve kollamak için, gündüz oturmamış, gece uyumamış, ölesiye çalışmıştır³²; kardeşi Kül Tigin vefât edince anısına yazıt diktirmiş, içi-dışı süslemelerle, heykellerle dolu büyük bir bark ve türbe yaptırmıştır³³.

B- Başarıları Bakımından Bilge

Yazıtlardaki bilgiler, yönetim kadrosunda bulunan kişiler olduğu için, gerçekleştirmiş olduğu başarılar da devlet, töre, iktisat, savaş tekniği gibi, daha çok, pratik alanla ilgilidir. Burada, onlardan birkaçı belirtilecektir.

1- Devlet: Bilge kağanların önemli icraatı olarak "il tutması" konumuz açısından önemlidir. Başkalarına bağlı olarak yaşayan, işini-gücünü onlara veren, ilsiz ve kağansız bir ulusu, uluslararası sahada söz sahibi, kağanlı, illi ve bağımsız bir devlet haline getiren kağanlar, "bilge" olarak anılmışlardır. Zira onlar, dağınık yaşayan boyları ve aşîretleri, barış içinde bir araya getirmiş, aralarındaki kan davalarına ve diğer ihtilaflara son

³² Kül Tigin, Doğu, 26-27.

³³ Kül Tigin, Kuzey-Doğu.

vermiş ve bu düzenin sürmesi için lâzım gelen tedbirleri ve kuralları belirlemişlerdir. Diğer anlamlarının yanı sıra, barış ve şehir anlamına gelen “il” sözcüğünün³⁴, zorunlu sosyal barışı ifade edecek şekilde devlet kavramına dönüşmesi³⁵, yukarıda belirtilen durumla ilgili görülebilir. Bilge Kağan, halkını barış halinde tutmak için büyük çabalar sarf etmiş, “*birleşik halkı ateş (ile) su gibi (birbirlerine düşman) etmedim*”³⁶ diyerek başarısının sırrını vermiştir.

Dağınık aşiretlerin bir araya getirilmesi yahut başkalarına verilen işi-gücü, kendi kağanının ve halkının yararına çevrilmesi, bilge yöneticilerin sağladığı bir başarı olarak görülmektedir. Nitekim Bumin ile İştemi, ilini tutuvermiş, düşmanlarını kendilerine bağımlı kılmış, örgütsüz ve dağınık yaşıyan Göktürkleri düzene sokup, hüküm sürmüştür. Bilge Kağan’a göre, bunun gerekçesi, şudur: “(Onlar) *bilge kağanlar imiş, alp kağanlar imiş, kumandanları da bilge imişler şüphesiz, alp imişler şüphesiz. Beyleri halkı da barış ve uyum içinde imiş şüphesiz*”³⁷. Devletin kuruluşunda ve devamında en etkin neden, kağandır. Kağan, bilge olduğu takdirde devletin devamlılığı söz konusu olacaktır. Aksi takdirde, bilgisiz kağanlar devletin başına geçeceği, kadrosu da onun gibi bilgisiz olacağı için, alınan hatalı kararlar ve uygulamalar ile devlet varlığını kaybedecek, halk da beyler de başkalarına bağlı olacak; illi iken ilsiz, kağanlı iken kağansız, işi-gücü başkasına veren bir topluluk haline gelecektir. Nitekim I. Göktürk Devletinin tarihten çekilmesi, Bilge Kağan’a göre şu şekilde olmuştur: “*Ondan sonra erkek kardeşleri kağan olmuş şüphesiz, oğulları kağan olmuş şüphesiz. Ondan sonra kardeşleri ağabeyleri gibi yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz, bilgisiz kağanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü kağanlar tahta oturmuş şüphesiz, (onların) kumandanları da bilgisiz imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. Beyleri (ve) halkı itâatkar olmadığı için, Çin halkı hilekar (ve) sahtekar olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu kağanını kaybedivermiş. (Bu yüzden) Çin halkına bey olmaya layık erkek evladı kul oldu, hanım olmaya layık kız evladı cariye oldu. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı, Çinlilerin hizmetindeki beyleri de Çin unvanları alarak Çin kağanına tabi olmuşlar*”³⁸. Anlaşıldığı üzere, Bilge Kağan, Çinlileri doğrudan suçlamaktadır. Zira onlar, kendi yararları doğrultusunda siyaset yapmaktadır. Ona göre asıl suçlu, bilgisiz kağan ve kadrosunun, devlet yönetimine geçmesidir. Bunun sonucu olarak onlar, görünüşe aldanmış, olayların gerçek yüzünü görmemiş, hatta kendi töresine yabancılaşmış ve başka ulusun töresini yaşamaya başlamıştır. Beyler ve halk, uyum ve barışı bozup, tekrar aşiret kavgalarına dönmüş, komşu devletlerin yönetimine girerek işini gücünü onlara vermiş, onlar için çalışmış, savaşlarda kemikleri dağ gibi yığılmış, kan-

³⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, Çev: Besim Atalay, Ankara 1992, I, 48-49.

³⁵ Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, 2. Baskı, Ankara 1986, 45.

³⁶ Kül Tigin, Doğu, 27.

³⁷ Kül Tigin, Doğu, 3; Bilge Kağan, Doğu, 4.

³⁸ Kül Tigin, Doğu, 4-7; Bilge kağan, Doğu, 5-7.

ları ırmak gibi akmıştır³⁹. Ortaya çıkan bozuk halin düzelmesi için kimi teşebbüsler olmuştur. Fakat asıl başarı, “bilge” olarak nitelenen İleriş ile mümkün olmuştur.⁴⁰

İl tutma, belli süre için değil, ebedî/bengü olarak düşünülmüştür. Bilge Kağan’a göre, bengü ili mümkün kılan en önemli sebep, Ötüken ülkesinde oturmak, ülkeyi oradan idâre etmektir⁴¹. Ötüken’in, tarihî ve dinî değeri bir tarafa, bununla, Çin kültüründen uzak durmak hedeflenmiş gibidir. Çünkü, Çin’e yaklaşanlar, zamanla ya canlarından⁴², ya emeklerinden olmuş veya onlar gibi olarak, öz kimliklerini kaybetmiştir⁴³. Bilge Kağan’ın ifadesiyle “*Kutsal Ötüken dağları halkı, (yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenleriniz gittiniz. Gittiğiniz yerde kazancınız şu oldu hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı, bey olacak erkek evladınız köle oldu, hanım olacak kız evladınız cariye oldu*”⁴⁴. Başka kültürlerden etkilenmemek ve geçmişteki olumsuzlukların yaşanmaması için, en uygun yerin yurt olarak seçilmesi, bengü ili sağlayacaktır.

“İl birigme Tengri” anlayışını da buraya ilave etmede fayda vardır. İl tutmada bilge kağanlar Tanrı’nın desteğini de alır. Türk Tanrısı, Türk halkının adı sanı yok olmasını diye, ehil olan birini, kağan olarak tahta oturtur ve il tutmada onu başarıya ulaştırır. Bu yüzden Tanrı, “il veren” niteliği ile de anılmıştır⁴⁵.

2- Töre: Bilge kağanların bir başarısı da “törü itmek”tir. Törenin belirlenmesi, bilge kağanlara bırakılan bir ödev görünümündedir. Türk toplumunun, belli bir ülkü (idea) içinde yaşaması ve ahlakî, içtimaî, siyasî, iktisadî, hukukî vb alanlarda sınırların belirlenmesi, töre ile olmaktadır. Bu yüzden, hayatî öneme sahip olan töre, elbette, bilge kağanlarca belirlenecek⁴⁶ ve onlar tarafından korunacaktır. Nitekim çok önceden Bumin ile İştemi “*Türk halkının ilini, töresini tutuvermiş, edivermiş*”, “*il tutup töre etmiş*”⁴⁷. İleriş Kağan da “*Türk töresini bırakmış halkı, dedelerim, atalarım töresince yaratmış, eğitmiş*”⁴⁸ idi. Yukarıda da temas edildiği üzere, bilgisiz kağanlar, Türk töresinden uzaklaşırken, bilge kağanlar töreye göre eylemde bulunmaktadır. Bu yüzden töre, bilge ve alp kişilerce korunmak istenmiştir. Nitekim bir sefer dönüşü öldürülen Kapagan Kağan, töreye aykırı olarak, oğlunu veliaht bırakmıştı.⁴⁹ Fakat törenin kendilerine bıraktığı hakkı almak, dolayısıyla töreyi korumak uğruna Kül Tigin, M. 716 yılında bir darbey-

³⁹ Kül Tigin, Doğu, 23-24

⁴⁰ Tonyukuk, I. Taş, Batı, 5-6.

⁴¹ 9 Kül Tigin, Güney, 8; Bilge Kağan, Kuzey, 6

⁴² Bilge Kağan, Kuzey, 6.

⁴³ Kül Tigin, Doğu, 7-9.

⁴⁴ Kül Tigin, Doğu, 23-24.

⁴⁵ Kül Tigin, Doğu, 25.

⁴⁶ Ögel bunu şöyle ifade eder: “Büyük bir devlet kuran Türk büyükleri, kendi tecrübe ve inançlarına göre bir de Töre kurarlardı”. Ögel, 113.

⁴⁷ Kül Tigin, Doğu, 3, 4.

⁴⁸ Kül Tigin, Doğu, 11-12.

⁴⁹ Töreye göre veliaht, amcadan sonra büyük yeğene aittir. Çok daha önceleri de Çinliler, bu töreye karşı çıkmış ve değiştirmek istemişlerdir.

le, veliahtı ve kadrosunu kılıçtan geçirmiş, törenin tayin ettiği hakkı geri almış, askerî gücü yüksek olmasına rağmen, töre hükümlerine uymuş ve kağanlığı ağabeyi Mogilan'a bırakmış; o da "Bilge Kağan" unvanıyla devletin başına geçmiştir⁵⁰.

Yazıtlara göre, Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan, Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın oğlu Yollug Tekin, Göktürk töresini yaşatmak ve korumak için büyük mücadele vermiş görünmektedir. Bu dört devlet adamı, Göktürk toplumunun varlığını ve devamını töreye bağlı görmüş, Çinlileş(tir)me politikalarına şiddetle karşı çıkmıştır⁵¹. Zira, inanç-dünyası, değerler sistemi, hayatı algılayış biçimi, toplumsal yapının işleyişi, üretim tarzı ve benzeri konularda Göktürk töresi, yerleşik kültürden uzak olarak, bozkır hayatına göre şekillenmişti. Bu töreden uzaklaşmak, Göktürk toplumunu, öz-kimliğinden kopartabilir ve başka uluslar içinde kaybolmasına sebep olabilirdi. Nitekim bu durum, Yollug Tekin'den sonra kısa sürede gerçek olmuş ve Göktürk toplumu, Uygurların, Çinlilerin, Kırgızların arasında kaybolup gitmiştir.

Anlaşılabacağı üzere bilge kağanlar, önce "il" tutmuş, sonra "törü" itmişlerdir. Esasında bu iki kavram, Türk düşüncesinde beraber düşünülmüştür. Bununla birlikte, törenin, kurucu ve tamamlayıcı bir boyutu da var gibidir. Çünkü dağılmış halkı bir araya getirmek için bir "esas" lâzımdır. Bu esas, onların öz kimliği oluşturan "töre"den başkası değildir. İltiş Kağan'ın başarısında bunun büyük payı vardır. "İl" töresiz olmazdı. Töresiz "il" eksiktir. Eksikliği tamamlayan unsur, töredir. Nitekim Kaşgarlı'nın zikrettiği "ile töre yayılsın"⁵² atasözü, ilin töresiz olamayacağını göstermektedir. Yine bir atasözüne göre, "il kalır, töre kalmaz"⁵³. Yani, bir kişi, ili terk etmek zorunda kalsa bile, töreyi terk etmemeli, onu bırakmamalıdır. Bu söz, bir değerlendirmeye göre, "her an illerinden oynatılma tehdidiyle tedirgin olan göçebe-çobanlar için doğru bir deyiştir"⁵⁴. Görüldüğü gibi, töre, ille beraber düşünülmekte; ilin kuruluşu ve bekâsı için gerekli görülmemekte; ilin yetkinliği ve tamamlayıcı unsuru olarak kabul edilmektedir.

3- İktisat: Bilge kağanların bir başarısı da, devletin ve halkın iktisadî seviyesini yükseltmektir. Tonyukuk, İltiş Kağan'la birlikte, Batı cephesine yapılan seferlerde, altın, gümüş, deve vb. iktisadî değer ifade eden unsurların, kağanlığa kolayca geldiğini kaydeder⁵⁵. Bilge Kağan, yukarıdaki bilgileri tasdik eder şekilde, babası İltiş ile amcası Kapagan'ı, yoksul halkı zengin etmesiyle över⁵⁶. Öyle ki, "köleler bile köleli olmuş idi, cariyeler kadınlar hizmetkarlı olmuş idi. Onca zengin (ve) onca gelişmiş devletimiz vardı"⁵⁷. Demek ki, devlet ve halk, iktisadî açıdan oldukça yükselmiş, bu durumdan fay-

⁵⁰ Gumilöv, 399-400, 420. Fakat yazıtlarda bu olaya atf yoktur.

⁵¹ Gumilöv, 429 vd.

⁵² Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati't-Türk, Çev: Besim Atalay, I, 106.

⁵³ Kaşgarlı, II, 25; III, 221.

⁵⁴ Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler*, 1. Basım İstanbul 1987, 116.

⁵⁵ Tonyukuk, I.Taş, Güney, 3-4.

⁵⁶ Kül Tigin, Doğu, 16; Bilge Kağan, Doğu, 14.

⁵⁷ Kül Tigin, Doğu, 21-22; Bilge Kağan, Doğu, 18.

dalanmak isteyen kabileler de kağanlığa katılmış olsa gerektir. Fakat daha sonraları, Ka-
pağan Kağan, uyguladığı sert ve katı siyasetiyle, kimi kabilelerin, Çin İmparatorluğuna
katılmalarına yol açmış ve halk, dağılmaya başlamıştı⁵⁸. Bilge Kağan, amcasının ardın-
dan yönetime geldiği sırada “(ben) hiç de zengin ve müreffeh bir halk üzerine kağan ol-
madım”⁵⁹ diyerek buna işaret eder. O ve kardeşi, iki Şad’ıyla birlikte, babasının ve am-
casının kazandığı devlet ve halk yok olmasın diye, gündüz oturmadan, gece uyumadan
ölesiye çalıştı, amcasının sert siyaseti yüzünden devletten ayrılan kabileleri ve beyleri
affetti⁶⁰, devleti yeniden eski seviyesine yükseltti. Yazıtlardaki ifadesiyle “ben kendim
kağan olduğumda her yere gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi. Halkı
besleyip doyurayım diye... büyük ordu sevk ettim. Ondan sonra, Tanrı bağışladığı için,
kutum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı
giyimli, yoksul halkı zengin kıldım; sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olan-
dan güçlü kağanı olandan daha iyi kıldım”⁶¹. Anlaşılan o ki, Bilge Kağan, harplerin ar-
dından ganîmet veya savaş tazminatı olarak büyük bir serveti halkına kazandırmış, on-
ların iktisadî seviyelerini yükseltmiştir. Kendi ifadesiyle “sarı altınlarını, beyaz gümüş-
lerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurla-
rını ve ... gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim”⁶².

Bilge Kağan, iktisadî seviyenin yükselmesini bilge kağana ve ona gösterilen itâate
bağlılarken; bozulmasını, halkın itâatsizliğine bağlar. Halkına açıkça seslenerek “itâatsiz-
liğin yüzünden (seni) besleyip doyurmuş olan bilge kağanın ile bağımsız ve müreffeh
devletine (karşı) kendin hata ettin (ve) nifak soktun. Silahlı (düşman) nereden gelip (se-
ni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı. Mızraklı (düşman) nereden gelip de (seni yurdundan) sü-
rüp kaçırttı?..”⁶³. Bu ifade, geçmişe dönük tespit olduğu gibi, aynı zamanda bir ihtardı.
Geçmişten ders alınması gerekliydi. Devletin ve halkın ulaştığı bu seviyenin, dışarıdan
müdahalelerle bozulmasına ihtimal yoktu. Bilge Kağan’ın ifadesiyle “üstte gök çökme-
dikçe altta yer delinmedikçe, ey Türk halkı, devletini ve töreni kim yıkıp bozabilirdi?”⁶⁴.
Fakat halkın kendi içinden gevşemesi, kağanına itâat etmemesi, geçmişin tekrarına yol
açardı.⁶⁵

Değerlendirme ve Sonuç

Genel anlamda “bilge”, iyilik, yiğitlik ve benzeri değerleri şahsında toplayan, için-

⁵⁸ Gumilöv, 409-410.

⁵⁹ Kül Tigin, Doğu, 26; Bilge Kağan, Doğu, 21.

⁶⁰ Gumilöv, 409.

⁶¹ Kül Tigin, Doğu, 27-29; Bilge Kağan, Doğu, 22-24.

⁶² Bilge Kağan, Kuzey, 11-12.

⁶³ Kül Tigin, Doğu, 22-23; Bilge Kağan, Doğu, 19.

⁶⁴ Kül Tigin, Doğu, 22.

⁶⁵ Bilge Kağan, Doğu, 18-19.

de yaşadığı töre ve toplum ile uyumlu olan, doğru ile yanlış ayırt eden, işini tam yapan, seçimini bilgiye göre belirleyen, görüş ve davranışında yanılmayan, gerektiğinde başkalarına danışan, manevî varlıkların bilgi ve destek verdiği, azimli ve kararlı, eşyaya layık olduğu değeri veren, duygularına hâkim kişi anlamına gelmektedir. Bilge, iyi kağanın vasfı olabileceği gibi, yönetime katılan birinin de vasfı olabilir. Belki de o, en çok yönetim kadrosunda bulunması beklenen bir vasıftır. Zira, kağanın vasfı olarak ele alındığında, bilge, “il tutan”, “töre yapan”, “devleti ve halkı iktisadî yönden güçlendiren” yöneticidir. O, yönetme sanatını, en üst seviyede uygulayan kişidir. O, yüksek değerleri halkına aşılacak olan eğitmendir. Belki de o, Eflatun (MÖ 427-347) ve onun gibi düşünen kimi filozofların “filozof-kral” anlayışının, fiiliyata çıkmış örneğidir. Nitekim Eflatun, en iyi devlet modelinin, “bilgelik”, “yiğitlik”, “ölçülülük” ve “doğruluk” değerlerine göre kurulmuş olduğunu kaydeder⁶⁶. Ona göre, filozoflar kral olmadıkça veya krallar gerçekten filozof olmadıkça yahut aynı insanda akıl gücü ile devlet gücü birleşmedikçe, en iyi devlet kurulamaz⁶⁷. Bu anlayışla, Orhon yazıtlarındaki “bilge kağan” anlayışını karşılaştırmak uygun olur. Kağanlar için aranan bilge ve alp niteliği, Eflatun’un bilgelik ve yiğitlik değerine birebir karşılık gelmektedir. Bilge kağanların, duygularına hâkim olması ve halkı barış ve uyum içinde tutması, ölçülülük ve doğruluk değerlerini karşılar görmektedir. Öyle görünüyor ki, Eflatun’un “en iyi devlet” anlayışı, farklı bir yerde ve zamanda, gerçeklik kazanmıştır. Bunu sağlayan da, bilge kağandan başkası değildir.

Yazıtlardaki ve sonraki dönemlerde kazandığı anlam boyutuyla bilge kavramının, Farabî ile İbn Sina’nın feylesof veya hakîm terimlerine öncülük etme ihtimali de vardır. Sözcüleri, Farabî’ye (MS 870-950) göre, “feylesof, büyük hikmeti seven ve tercih eden kişidir. Büyük hikmet ise tümüyle kuvve halindeki erdemlerdir.”⁶⁸ Şu halde feylesof, kuvve halinde olan erdemleri fiil haline dönüştüren, onları şahsında toplayan kişidir. Bilge, iyilik, bilgi ve yiğitlik gibi, erdemleri şahsında toplayan, bilge kağan da hem kişisel hem de kağanlığa ait erdemleri fiil haline dönüştüren kişidir. Bir başka tanıma göre “feylesof, bütün iş ve hareketleri, herkes için ortak ve ilk görüşte iyi olana uygun düşen kimsedir”⁶⁹. Bu tanımı, bilge kağanların, atalarının töresince hareket etmeleriyle karşılaştırmak yerinde olur. Töre, herkes için ortak ve iyi olan görüşler ve davranışlar manzumesi olarak kabul edilirse, Orhon yazıtlarındaki “bilge kağan” anlayışı, Farabî’nin son

⁶⁶ Platon (Eflatun), *Devlet*, Çevirenler: S. Eyüboğlu_M. A. Cimcoz, 427e-434e. Eflatun’un burada kast ettiği bilgelik, bütün toplumu düşünen ve devletin başka devletlerle ilişkilerini düzenleyen bilgi (428d); yiğitlik, korkulacak şeyler üstüne eğitim yoluyla, kanunların verdiği inancı koruma (429d); ölçülülük, istekler ve tutkulara vurulan dizginlik (430e) veya bütün yurttaşlar arasında düzen kuran ahenk (432a); doğruluk, herkesin kendi işine bakması, başkalarınınkine karışmaması (433a) veya kendi malının sahibi olmak ve kendi işini görmektir (434a).

⁶⁷ Platon, 473 d

⁶⁸ Farabî, *Tahsilü’s-Seade*, el-A’malu’l-Felsefiyye içinde, Neşir: Cafer A. Yasin, Beyrut 1992, 182.

⁶⁹ Farabî, *Kitabu’l-Huruf*, 153’ den naklen. Bu ve diğer tanımlar için bk: Cafer Al Yasin, *Farabî fi Hududihi ve Rusumihi*, Beyrut 1985, 418-421; Hasan Şahin, *İslam Felsefesi Tarihi Dersleri*, Ankara 2000, 38-39.

tanımına uygun düşmektedir. İbn Sina (MS 980-1037) da gerçek hakîmi şöyle tasvir etmektedir: “Gerçek anlamda hakîm, bir hüküm verince, onunla hem kendisine hem de başkasına seslenmiş olur, yani gerçeği söylemiş olur ve onu gereği gibi düşünmüş ve bilmiş olur. Bunun nedeni, onun, doğru ile yanlışın (hak ile batıl) arasını ayırt eden kanunlara sahip olmasıdır. Düşünüp de söylediği bir şey olan gerçeği söyleyince isâbet etmiş olur. Başkasından yanlış olan bir söz işitince yanlışlığı gösterebilir.”⁷⁰ İbn Sina, hakîm’in sadece doğruyu konuşacağını, doğru ile yanlışlığı ayırt etme yetisinin veya ona ilişkin kuralların bilgisinin, “hakîm” kişide bulunduğunu söylemektedir. Hakîm, çelişik konuşmaları ve davranışları çok iyi bilir ve onun yanlışını gösterme imkanına sahiptir. Bilge Kağan, işte bu nedenle, Çinlilerin, bilge kişileri yürütmediklerinden, ilerletmediklerinden söz etmektedir. Anlaşılan o ki, yukarıda belirtilen “filozof” veya “hakîm” tarifleri ile Orhon Yazıtlarındaki “bilge” sözcüğü bir çok yönden birleşmektedir. Bunlar, yüksek değerlerin ve erdemlerin kişiler tarafından taşınmasında, doğru ile yanlışlığı birbirinden ayırt etmede, yanlışlıkta ve hakikate ulaşmada görülebilir. Siyasî alanda da bilge, eylemleriyle kendini gösterecek, toplumu için barış ve uyum içeren başarılarla imza atacaktır. Orhon Yazıtlarında ifadesini bulan bilge kağan anlayışı, Eflatun’un görüşleriyle benzerlik halinde olduğu gibi, daha sonraları Farabi’nin siyaset felsefesinde “fâdil reis” tipi olarak kendini gösterecektir⁷¹. Farabi’deki fâdil reis anlayışının, bir yönüyle eski Yunan düşüncesine, bir yönüyle İslam’a dayanması söz konusu olabileceği gibi, mensubu olduğu Türk devlet düşüncesindeki bilge kağan anlayışına dayanması, hiç de uzak bir ihtimal değildir.⁷²

Düşünce tarihinde en üst bilgi seviyesine felsefe, buna sahip olana filozof adı verilmektedir. Yaygın bir anlayışa göre, felsefe, teorik ve pratik diye iki temel alana ayrılır. Teorik felsefe, gök, yer, hayvan vb. gibi, varoluşlarında insan iradesinden kaynaklanmayan varolanları, nasılsa öylece bilmek gayesiyle yapılan faaliyete; pratik felsefe ise, cömertlik, iyilik, yiğitlik, ölçülülük vb gibi, varoluşları insan iradesine bağlı olan varolanları bilmek ve yapmak gayesiyle yapılan faaliyete denilmektedir. Bu anlayışa göre, Orhon yazıtlarındaki “bilge” kavramı, “kağan” ile birlikte ele alınınca daha çok pratik felsefe alanında usta kişiye karşılık gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud’un, bilge söz-

⁷⁰ İbn Sina, *eş-Şifa, el-Mantuk, es-Safsata*, Neşir: A. Fuad Ehvani, Kahire tarihsiz, 6.

⁷¹ Farabi’ye göre fâdil medinenin başında bulunan fâdil reis, bedence tam, anlayışı ve hafızası güçlü, zeki, hatip, bilgiyi seven, tutkulara düşkün olmayan, doğruyu seven, izzet-i nefis sahibi, cömert, dünyalığa değer vermeyen, adaleti seven, azimli bir kişidir. Şayet böyle biri bulunmazsa, reisin bilge, töreyi bilen, gerektiğinde törenin ruhuna uygun çıkarım yapan, olaylardan toplum yararına yönelik çıkarımda bulunan, iknâ yeteneği yüksek, savaş sırasında sebatkar olması gerekir. Şayet bu nitelikler, bir kişide bulunmazsa, biri bilge diğeri öteki şartları taşıyan iki kişinin yahut her biri, bir niteliği taşıyan altı kişinin reislik yapması gerekir; fakat son söz bilgeye aittir. Farabi, *Kitabu Arai Ehli'l-Medineti'l-Fâdila*, Neşir: A. Nasri Nadir, 5. baskı, Beyrut 1985, 127-130.

⁷² Farabi’nin siyaset felsefesinde mevcut olan unsurlar, onun Türk devlet anlayışından hayli istifade ettiğini göstermektedir. Bu konuyu, başka bir makalede inceleyeceğiz.

cüğünün Arapça ilk karşılığı olarak “hakîm” sonra da “âlim ve âkil”⁷³ sözcüğünü vermesi bilgeyle ilgili tespitlerimizi destekler niteliktedir.

ABSTRACT

“The term “bilge”(sage) in the Orkhon Incrptions”

In general, the term “bilge” refers to a person who is able to distinguish right from wrong, whose opinion is considered true, who is supported by sprituel-beings, who is virtuous, self-controlled, loyal and persuasive. When the term “bilge” is used for a leader, it means state-establisher, legislator and who raises life standarts. Similarly, the term “bilge kagan” may be compared with Plato’s term “king-philosopher”; therefore, it may be said that the term “bilge” precedes Farabi and İbn Sina’s concepts like al-hakim, al-faylasuf.

⁷³ Kaşgari, I, 388.